

УДК 911.372.4:375-057

Ю.К. Яковлєва**ВПЛИВ ПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ НА ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ У ХХ СТОЛІТТІ****Ю.К. Яковлева****ВЛИЯНИЕ ПРОМЫШЛЕННОГО РАЗВИТИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОСЕЛЕНЧЕСКОЙ СЕТИ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ В ХХ СТОЛЕТИИ***Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина*

В статье рассмотрены особенности системы поселений на территории Донецкой области. Отмечено, что развитие угольно-металлургического комплекса региона послужило предпосылкой для увеличения количества городского населения и роста городских агломераций, сети городов и поселков городского типа, которые являлись центрами горнодобычи и были образованы в результате слияния нескольких населённых пунктов. Такой промышленно обусловленный характер размещения населения и формирования поселений способствовал образованию в центральной части региона сплошной системы городов, единой урбанизированной территории. Описаны комплексные ареалы расселения, среди которых значительна часть сельских территорий. Указано, что неравномерная территориальная организация промышленности и моноотраслевая ориентация многих городов обусловила наличие депрессивных территорий и ряд социальных проблем на современном этапе развития.

Ключевые слова: система поселений; расселение населения; городские агломерации; урбанизация; угольно-металлургический комплекс; Донецкая область.

Yu. Yakovleva**INFLUENCE OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT ON FORMATION OF DONETSK REGION SETTLEMENT SYSTEM IN XX CENTURY***V. Karazin Kharkov National University*

The article reviews peculiarities of settlement system on the territory of Donetsk Region. It has been noted that it was the development of coal mining and metallurgical complex in the region which became the precondition for the urban population growth and expansion of urban agglomerations as well as the network of towns and urban villages which were the centers of coal mining formed as a result of several settlements merger. Such industry driven nature of the population distribution and settlements formation contributed to emergence in the central part of the region a solid system of towns, a single urban area. Complex areas of population distribution patterns with mostly rural territories have been described. It has been pointed out that the uneven territorial industry distribution and single industry orientation of many towns have led to emergence of some depressed areas and numerous social issues at the present stage of development.

Key words: settlement system; population distribution patterns; urban agglomerations; urbanization; coal mining and metallurgical complex; Donetsk region.

Актуальність теми

Соціально-економічний розвиток Донецького регіону тісно пов'язаний з історією заселення його території та особливостями її господарського освоєння, що визначило промислово спричинений характер формування поселенської мережі, особливо в центральній частині області. З цією особливістю значною мірою пов'язане коло соціально-економічних проблем на сучасному етапі розвитку.

Багато науковців, більшість з яких економісти та історики, висвітлювали проблеми розвитку Донецької області, виходячи з предметно-об'єктної сфери та методологічного апарату своєї наукової галузі. Питаннями заселення території регіону займалися вчені-історики: Д. Багалеї, В. Кабузан, В. Пірко, В. Подов, О. Пронштейн, А. Слюсарський та інші. Комплексним дослідженням, пов'язаним із регіональними проблемами соціального й економічного розвитку, присвячені праці

вчених-економістів О.М. Алімова [1, 2], М.Г. Чумаченка [10], З.С. Варналія [5]; проблеми розселення у схемі економічного районування на прикладі Донбасу висвітлювали Я.І. Бондаренко [3, 6], О.В. Краснопольський, М.О. Усачов, територіальну організацію розселення у старопромислових регіонах досліджував В.І. Удод [8].

У контексті ж суспільно-географічних досліджень питання територіальної організації господарства та розселення на території Донецької області недостатньо висвітлене. Досвід, помилки та наслідки цього процесу мають бути вивчені, проаналізовані та враховані на сучасному складному для старопромислових регіонів етапі розвитку.

Метою цієї публікації є комплексне висвітлення впливу розвитку промисловості на формування поселенської мережі Донецької області у ХХ столітті з урахуванням промислово зумовленого характеру формування системи поселень та розселення.

Виклад основного матеріалу

У силу історичних передумов постійні поселення на території Донецької області з'явилися лише в XVI столітті. Свій внесок у заселення донецьких степів внесли і поселення ченців у межах Святогірського монастиря (нині Святогірська лавра), і поселення українських козаків, селян-утікачів із Правобережжя, греків та німців-переселенців. Однак найбільший вплив на характер формування поселенської мережі регіону справило господарське освоєння і його орієнтація на інтенсивний промисловий розвиток.

Протягом більшої частини XVIII ст. для території сучасної Донецької області були характерні сільські поселення, місцеве населення було зайнято в основному сільськими промислами, ремеслами, рибальством, торгівлею аграрною продукцією. І лише окремі невеликі вугільні копанки започаткували історію вугільної промисловості регіону, яка разом із металургійним виробництвом не тільки визначила особливості системи поселень, а й докорінно змінила соціально-економічний образ цієї території.

На рубежі XIX і XX ст. внаслідок інтенсивного гірничого видобування, розвитку обробної промисловості, залізничного транспорту вже з'явилася більшість сучасних населених пунктів, посилилася роль промислових підприємств як містоутворювальних чинників, стрімко почали розростатися робітничі селища, розвиватися міста, тобто формувалася система поселень Донецької області як індустріального лідера СРСР, характерною рисою якої є концентрація населення навколо домінуючого промислового підприємства (шахти, заводу, рудника тощо).

Той каркас поселень, який сформувався за період, що передувє індустріальному підйому, у XX ст. продовжував розвиватися під впливом радянських принципів удосконалення територіальної структури народного господарства.

Інтенсифікація виробництва кінцевої продукції вугільно-металургійного комплексу регіону (прокату чорних металів з одночасним нарощуванням виробництва товарного вугілля і коксу) зумовила і нарощування усіх відповідних технологічних ланок, а отже збільшення кількості робочих місць, і, відповідно, – чисельне й територіальне зростання міських поселень.

Ця особливість розвитку промисловості Донецької області та Донбасу є однією з найважливі-

ших економічних передумов появи і розвитку міських агломерацій, формування яких відбувалося як унаслідок територіальної концентрації населених пунктів навколо великих і найбільших міст, так і в місцях локалізації природних ресурсів, зокрема в районах із домінуванням добувної промисловості.

Розробка вугільних родовищ супроводжувалася формуванням промислового району з розгалуженою мережею центрів видобування – міст та селищ міського типу. Уже на початку 1970-х років у багатьох з них відбулося значне ускладнення виробничого профілю й вони перетворилися на потужні міста, багатогалузеві центри. Насамперед це Донецьк, Горлівка, Макіївка, Єнакієве та інші [4, с. 91-92].

Інтенсивний розвиток промисловості в області супроводжувався значним припливом населення та його територіальним розподілом усередині регіону (зосередженням поблизу підприємств і рудників), який розглядався насамперед як найважливіший чинник підвищення економічного потенціалу території, більш раціонального розміщення та роботи виробництв. Ці процеси зумовили високу щільність населення та значний ступінь урбанізації (табл. 1), показник якої в Донецькій області був одним із найвищих у СРСР, поступаючись лише деяким освоєним областям Півночі або Сибіру, де практично немає сільськогосподарського виробництва.

Щільність населення у Донецькій області в 1970-х роках досягала 200 осіб на 1 км², що в 2,5 рази більше, ніж загалом по Україні на той період, а щільність населення в центральній гірничо-промисловій частині регіону досягала 300 осіб на 1 км² ([6; 11, с. 162-163]).

Такі демографічні тенденції позначалися на розростанні міст, зміні функцій, статусу, розмірах раніше сільських територій, робітничих селищ і приміських зон. Так, у 1939 р. загальна кількість міст і селищ міського типу в Донецькій області становила 123, а в 1967 – уже 183, за цими показниками регіон посідав одне з перших місць в Україні ([6; 11, с. 162-163]).

Десятки старих робітничих селищ зливалися у великі міські поселення, які, у свою чергу, ставали частинами ще значніших територіальних утворень – міських агломерацій, пов'язаних між собою ланцюжками міст і селищ, – типової форми організації системи міських поселень у Донбасі.

На території області утворилися найбільші

Таблиця 1. Динаміка чисельності населення Донецької області [7].

Роки	Населення всього, тис. осіб	Частка у загальній кількості населення, %	
		міське	сільське
1926	1645	39,4	60,6
1959	4263	85,8	14,2
1989	5332	90,3	9,7

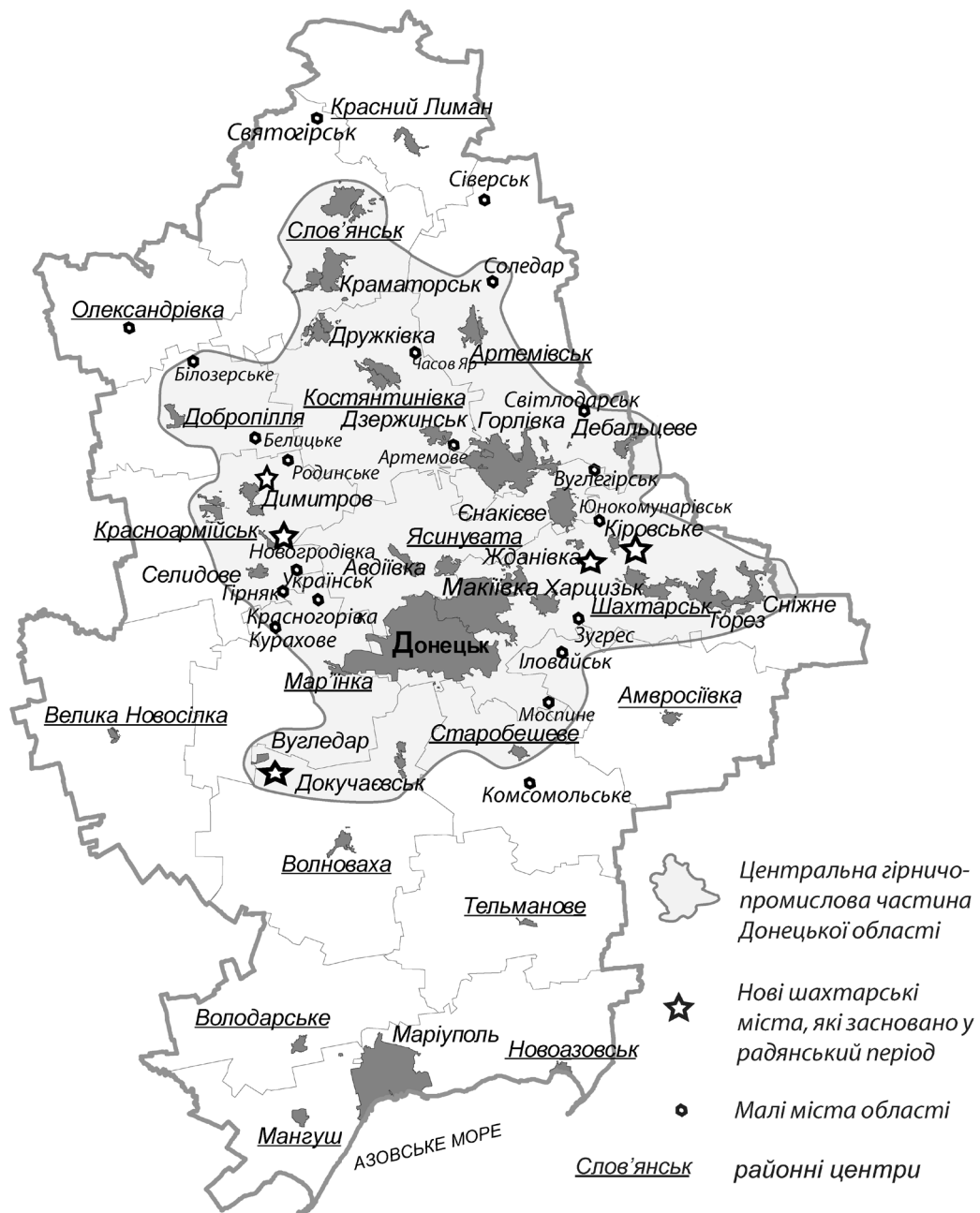

Рисунок 1. Територіальні особливості розміщення міських поселень Донецької області

агломерації в Україні: Донецько-Макіївська (з населенням близько 2 млн жителів), Горлівсько-Єнакіївська (близько 1 млн), При Toreцька, що об'єднала Слов'янськ, Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку (близько 1 млн жителів), Торезько-Сніжнянська, Західно-Донбаська, що включає Красноармійськ, Селидове, Дмитров, Добропілля та інші, зосереджені в центральній гірничопромисловій зоні області (рис. 1).

Оскільки матеріальною основою урбанізації в Донбасі було нарощування промислового потенціалу, міста традиційно розглядалися як «поселенський додаток до індустріального розвитку» [4, с. 95]. Протягом 1950-1960-х років ніби у про-

довження сформованої промислово орієнтованої традиції заснування поселень на карті області з'являються нові невеликі моногалузові міста, заснування яких пов'язане з вугледобуванням, ще більше урбанізуючи центральну гірничопромислову частину регіону: Вугледар, Жданівка, Кіровське, Дмитров, Новогродівка та інші (рис. 1).

Виникнення більш ранніх шахтарських міських поселень, на відміну від молодих радянських містечок, у більшості випадків відбувалося внаслідок об'єднання кількох гірничих населених пунктів (Держинськ, Торез, Сніжне, Шахтарськ) або на місці невеличкого селища (Селидове, Вуглегірськ). Пізніше укрупнення таких шахтарських міст від-

бувалося шляхом їх включення до міської смуги розташованих поблизу інших населених пунктів (з урахуванням економічної доцільності) [4, с. 92-93].

На території області почали утворюватися зони майже суцільної забудови із щільністю населення, що перевищує 300 осіб на 1 км² (1960-ті, 1970-ті роки), де мало відкритих просторів, оскільки багато міст вже фактично з'єдналися. Прикладом може бути смуга міст Донецьк-Макіївка-Ясинувата-Харцизьк, Сніжне-То-рез-Шахтарськ-Кіровське та ін. (рис 1). Такі зони до кінця 1960-х років сформували лінійну структуру розселення, що є результатом історичного процесу об'єднання та укрупнення міст і селищ.

Виникнення й зростання міст у Донецькій області, як і в Донбасі загалом, спочатку були зумовлені вуглевидобуванням, згодом – також розвитком супутніх галузей важкої промисловості: металургійної, коксохімічної, важким машинобудуванням. Мережа міських поселень регіону внаслідок укрупнення та подальшого розвитку існуючих та формування нових невеликих міст, перетворення раніше сільських поселень на міські або селища міського типу розвинулася здебільшого за роки радянської влади.

Найбільші темпи зростання кількості міських поселень припадали на період з 1926 по 1939 роки, а також у післявоєнний період до 1959 р., потім вони знизилися – мережа міських поселень в основному сформувалася [9, с. 32-33].

У зв'язку зі збільшенням кількості міських поселень у Донбасі скорочується і середня відстань між ними. Щодо такого показника розміщення міст, як критерій найближчого сусідства [9, с. 19], більшість міських поселень Донецької області має нерівномірний (груповий) характер розміщення. Як видно з рисунка 1, основна маса міст сконцентрована в центральній гірничопромисловій частині регіону – 80 % з 52-х сучасних міст.

Отже, значна частка міського населення у поєднанні з його високою щільністю й промислово зумовленим характером розміщення формує особливий тип розселення людей у специфічних умовах Донбасу. На порівняно невеликій території – центральній гірничопромисловій частині Донецької області (рис. 1) утворилася суцільна система міст, єдина урбанізована територія [11, с. 160-162]. У 1967 р. показник кількості міських поселень на 1 тис. км² території Донецької області в 3,5 рази перевищував аналогічний показник в Україні і більш ніж у 30 разів – у СРСР.

Гірничодобувна промисловість у Донецькому регіоні представлена не тільки видобуванням вугілля, а й багатьох непаливних копалин, у тому числі будівельної сировини, сировини для металургії, видобування яких, на відміну від вугілля, ведеться практично на всій території області. Однак ця галузь не відіграла значної містоутворюю-

вальної ролі, хоча її розміщення у силу геологічних особливостей на території невеликих містечок і в сільських районах області сприяло перетворенню їх економічної структури та урізноманітненню звичних аграрних ландшафтів техногенними у вигляді кар'єрів і відвалів, що значно погіршило тут екологічну ситуацію. На території області є сільські поселення, економічну основу яких, поряд з аграрним виробництвом, становить і гірничодобувна діяльність: смт Новотроїцьке (доломіт, флюсовий вапняк), с. Гранітне (каменедробильне виробництво), смт Мирне (граніт, виробництво піску і щебеню) та інші.

Отже, основою розселення в Донецькій області та пов'язаної з ним системи поселень став розвиток вугільної та металургійної промисловості, а на їхній базі – машинобудування, енергетики та промисловості будівельних матеріалів, тобто тих галузей економіки, які відіграють помітну районоутворювальну роль. Процес формування цієї системи охоплює порівняно короткий історичний період – трохи більше 100 років.

Провідними аспектами вдосконалення територіальної структури народного господарства в СРСР було соціально-економічне планування. В основу регіонального планування СРСР була покладена мережа економічних районів, у складі яких виділялися великі економічні райони, райони другого порядку, більш дрібні одиниці – територіально-виробничі комплекси, промислові вузли тощо. Як правило, цим таксономічним одиницям відповідали таксономічні одиниці районного розселення.

В основу економічного районування Донбасу – економічного району другого порядку у складі великого Донецько-Придніпровського економічного району як основний критерій була покладена ознака господарської спеціалізації, яка найтісніше пов'язувала певну групу населених пунктів, а також природно-історичні ознаки, з яких для Донбасу першорядне значення мали корисні копалини [3, с. 89]. А оскільки система поселень у попередній період і так уже склалася значною мірою під впливом промислового фактора, де домінувало вугледобування, то в її радикальній зміні у роки СРСР не було необхідності.

Згідно зі схемою економічного районування Донбасу, на території Донецької області сформувалися два основні економічні підрайони – Центрально-промисловий і Південний (Приазовський) індустріально-сільськогосподарський (рис. 2), у кожному з яких виділено групи комплексних ареалів розселення [3, с. 93-96; 4, с. 90-91].

Центрально-промисловий економічний підрайон – найбільш урбанізований район Донецької області та Донбасу, що охоплює основну територію

Рисунок 2. Система комплексних ареалів розселення на території Донецької області
Складено з використанням [3, с.93-96; 4, с. 90-91]

рію зосередження великих міст, провідних промислових підприємств та основні райони вугледобування. Він включає три ареали розселення.

1. *Центрально-Донецький комплексний ареал розселення* характеризується найвищим рівнем урбанізації, щільність населення тут у 80-х роках минулого століття становила 300 осіб на 1 км², у той час як щільність сільського населення нижча, ніж у середньому в Донбасі. Контур цього ареалу розселення визначають три скупчення міст: Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська та Торезько-Сніжнянська агломерації на півдні, а також дві агломерації на півночі: Артемівська і При Toreцька. Ці агломерації розділяють суцільну ме-

режу сільського розселення на окремі мікроареали й осередки. Як видно з рис. 2, цей ареал розселення включає практично всі провідні індустріальні міста області, що визначає тут високі показники щільності населення й урбанізації.

2. *Західно-Донецький комплексний ареал розселення* також характеризується значною щільністю населення й часткою його міської частини (хоча вони дещо нижчі, ніж у першому ареалі), середня відстань між поселеннями тут найкоротша в Донбасі (3-4 км). У центрі ареалу знаходиться Красноармійська міська агломерація, ядра якої – середні й малі міста; поселення спеціалізуються на видобуванні вугілля.

3. *Північний комплексний ареал розселення* включає лише один Краснолиманський адміністративний район, характеризується переважанням дрібних міських поселень, щільність населення тут набагато нижча, ніж загалом у області й Донбасі, людність сільського населення також невелика, а відстань між поселеннями значна. У цьому ареалі сформувалося невелике скупчення міст, ядро якого представлене залізничним вузлом – м. Красний Лиман, що визначає транспортну функцію як основний містоутворювальний фактор у цій системі поселень, прилеглий до важливої залізничної магістралі Донбас-Харків. Усі інші поселення ареалу (як правило, залізничні станції) спеціалізуються на видобуванні будівельної сировини. Сільські поселення східної та західної околиць тяжіють до Артемівського і Слов'янського ареалів сільського розселення. Зростання й розвиток цієї агломерації загалом незначні.

Південний (Приазовський) індустріально-сільськогосподарський економічний підрайон являє собою дещо іншу систему поселень. Тут різко знижується кількість міст і міського населення, концентрація промисловості, майже відсутні центри вуглевидобування і великі промислові міста (за винятком Маріуполя), поширена мережа сільських поселень [3, с. 93-96; 4, с. 90-91]. Цей підрайон включає два комплексні ареали розселення.

1. *Південний степовий комплексний ареал розселення* має частку міського населення, що не перевищує 50 %, та людність сільських поселень вищу ніж середньообласна. Міста тут малі й мають невеликі групи супутників, які тяжіють до Донецько-Макіївської міської агломерації.

2. *Південний приморський комплексний ареал розселення* вирізняється розвиненою й переважаю-

чою мережею сільських поселень на тлі м. Маріуполя – великого промислового вузла.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Незважаючи на високий індустріальний розвиток області загалом, промисловість у ній розвивалася недостатньо комплексно: із загальної кількості міст 2/3 їх набули моногалузевої структури економіки і лише 1/3 – полігалузевої. У другій половині ХХ ст. промислове виробництво Донецького регіону концентрувалося в основному в 9-ти великих і середніх містах, які виробляли близько 75 % обласної промислової продукції [6].

У сучасних умовах реформування економіки, з урахуванням кризового стану у багатьох галузях важкої індустрії, у т.ч. у вуглевидобуванні, майже всі монопрофільні містечка регіону вважаються депресивними територіями зі значними соціальними проблемами, зумовленими не лише структурно-економічними аспектами, а й значною віддаленістю багатьох із них від великих економічних центрів. Соціальні та екологічні проблеми перешкоджають стійкому (збалансованому) розвитку й великих промислових міст регіону, міське середовище яких також було сформоване під впливом інтенсивного розвитку промисловості (переважно важкої), без урахування багатьох соціальних та екологічних аспектів функціонування міських поселень. Уваги заслуговують також сільські соціо-геосистеми регіону, які, маючи значний потенціал для розвитку, перебувають у занепаді та являють собою території соціального лиха.

Вищезазначені проблеми розвитку старопромишлого регіону та шляхи їх вирішення – важливі й актуальні напрями суспільно-географічних досліджень.

Література

1. Алимов О. Сьогодення промислового Донбасу. – «Наука і культура України, 1971». Щорічник. – К.: «Знання», 1971. – С. 76-84.
2. Алымов А.Н., Бондаренко Я.И. Роль угольной промышленности в формировании производственно-территориальных комплексов. – Донецк: изд. ИЭП АН УССР, 1972 – 173 с.
3. Бондаренко Я.И., Краснопольский А.В., Усачёв Н.А. Расселение в схеме экономического районирования и социального планирования территориально-производственных комплексов (на примере Донецкой области) / Экономико-географические особенности развития Донецкого бассейна: сб. статей. – Л.: Географическое общество СССР, 1977. – С. 87-97.
4. Кузіна К.В., Лихолобова З.Г. Соціально-економічні процеси у монопрофільних шахтарських містах Донбасу (1950-1980-ті роки): монографія. – Донецьк, 2010. – 335 с.
5. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія / за ред. З.С. Варналія. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.
6. Смолько А.Д., Бондаренко Я.И. Население и трудовые ресурсы Донецкой области (особенности формирования и использования) / Экономико-географические особенности развития Донецкого бассейна: сб. статей. – Л.: Географическое общество СССР, 1977. – С. 76-87.
7. Статистичний щорічник Донецької області за 2011 рік / за ред. О.А. Зеленого. – Гол. управління статистики у Донецькій області, 2012. – 503 с.
8. Удод В.И., Коваленко П.С. Трудовые ресурсы промышленных комплексов Донбасса // «Градостроительство»: Респ. межведомственный науч.-техн. сб. – К.: «Будівельник», 1973. – 112 с.
9. Фомин И.А. Развитие городов в промышленных районах (планировочные аспекты). – М.: Стройиздат, 1974. – 112 с.
10. Чумаченко Н.Г. Очерки по экономике регионов. – К.: Наук. думка, 1995. – 238 с.
11. Экономика Донбасса (Экономический очерк развития Донбасса) / под. общ. ред. А.Н. Алымова. – М.: Экономика, 1971. – 262 с.